

Ռելյատիվիստիկ հիդրոդինամիկա և տրանսպորտ կոմպակտ աստղերում

Արուս Հարությունյան

Առաջընթաց արդյունավետ գիտությանը 2026
11-16 մայիսի, Դիլիջան

Ղեկավար՝ պրոֆ. Արմեն Սեդրակյան (Ֆրանկֆուրտի համալսարան, Գերմանիա և Վրոցլավի համալսարան, Լեհաստան)

Համադեկավար՝ ֆմգթ Արուս Հարությունյան (Վիկտոր Համբարձումյանի անվան Բյուրականի աստղադիտարան)

Ծրագրի հիմնական գիտական ուղղությունները

- Տեղափոխման երևույթները նեյտրոնային աստղերում և դրանց կրկնակի համակարգերում
  - Էլեկտրամագնիսական պլազման նեյտրոնային աստղերի պատյաններում
  - Միջուկային և քվարկային նյութը նեյտրոնային աստղերի կորիզներում
- Տեղափոխման երևույթները ծանր իոնների բախումներում. երկրորդ կարգի հիդրոդինամիկա

Խմբի անդամները

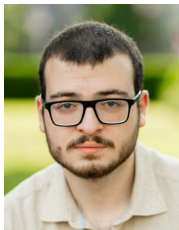
Արմեն Սեղրակյան

Արու Հառությունյան

Գայանե Կոստանդյան

Տիգրան Պետրոսյան

Հենրիկ Դանիելյան

Հառություն Գաբուզյան

Ավարտական աշխատանքներ

Նախագծի շրջանակներում խմբի 3 երիտասարդ կատարողներն իրականացրել են բակալավրի ավարտական աշխատանքներ հետևյալ թեմաներով (2025թ).

- Տիգրան Պետրոսյան, «Տաք բազմաբաղադրիչ աստղաֆիզիկական պլազմայի էլեկտրահղորդականությունը Բոլցմանի հավասարումից»
- Հենրիկ Դանիելյան, «Ջերմաէլեկտրական երևույթները մագնիսացված նեյտրոնային աստղի ներքին պատյանում»
- Հարություն Գաբուզյան, «Տաք քվարկային նյութի ջերմաէլեկտրական տեղափոխման գործակիցների հաշվարկը Կուբոյի բանաձևերով»

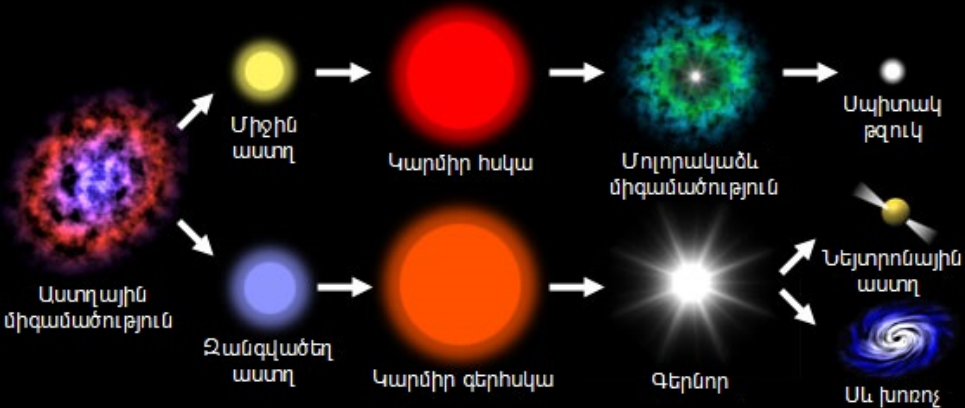
Բոլոր աշխատանքները գնահատվել են գերազանց: Նշված աշխատանքները բանավոր գեկույցներով ներկայացվել են նաև միջազգային երկու գիտաժողովում.

- *“The Modern Physics of Compact Stars and Relativistic Gravity 2025”*, 23-26 սեպտեմբերի, 2025, ԵՊՀ, Հայաստան
- *The WE Heraeus Physics School and the 62nd Karpacz Winter School in Theoretical Physics “Multimessenger Astrophysics and Cosmology”*, 1-6 մարտի, 2026, Կարպաչ, Լեհաստան

Ստացված գիտական արդյունքներն ամբողջովին նոր են և խիստ արդիական են կոմպակտ աստղերի ֆիզիկայի և բարձր էներգիաների ֆիզիկայի բնագավառում:

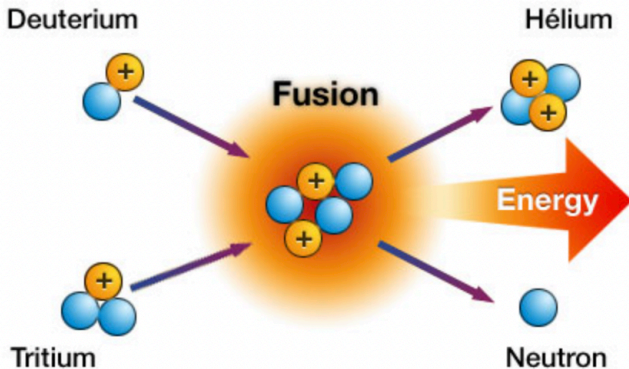
- T. Petrosyan, A. Harutyunyan, A. Sedrakian,
Impact of positrons on electrical conductivity of hot and dense astrophysical plasma.
Phys. Rev. D **113**, 063032 (2026); [arXiv:2512.01044 \[astro-ph.HE\]](#).
- H. Gabuzyan, A. Harutyunyan, A. Sedrakian,
Thermoelectric coefficients of two-flavor quark matter from the Kubo formalism.
Phys. Rev. D **113**, 034023 (2026); [arXiv:2512.02602 \[nucl-th\]](#).
- M. Alford, A. Harutyunyan, A. Sedrakian, S. Tsiopelas,
Bulk Viscosity of Two-Flavor Color Superconducting Quark Matter in Neutron Star Mergers.
Front. Astron. Space Sci. **12**, 1648066 (2025); [arXiv:2506.08144 \[nucl-th\]](#).
- A. Harutyunyan, A. Sedrakian,
Generalized relativistic second-order dissipative hydrodynamics: coupling different rank tensors.
Annals of Physics **481**, 170159 (2025); [arXiv:2503.18839 \[nucl-th\]](#).
- A. Harutyunyan, A. Sedrakian,
Thermal Conductivity and Thermal Hall Effect in Dense Electron-Ion Plasma.
Particles **7**(4), 967-984 (2024); [arXiv:2409.01304 \[astro-ph.HE\]](#).

Աստղային էվոլյուցիայի փուլերը

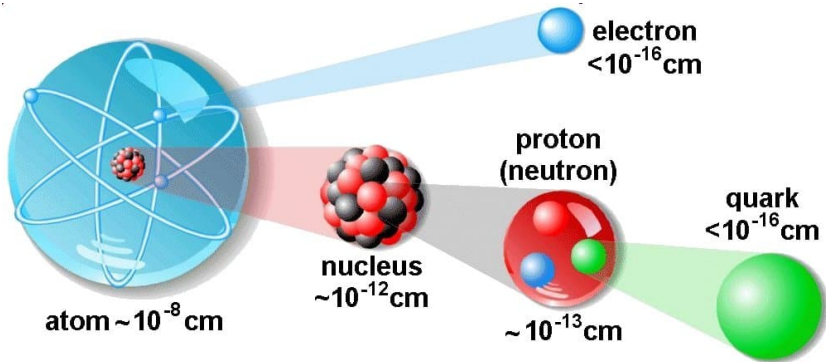
Կոմպակտ աստղերն առաջանում են զանգվածեղ աստղերի գրավիտացիոն կոլապսի արդյունքում՝ ջերմամիջուկային վառելիքի այրումից հետո:

Ջերմամիջուկային ռեակցիաներ

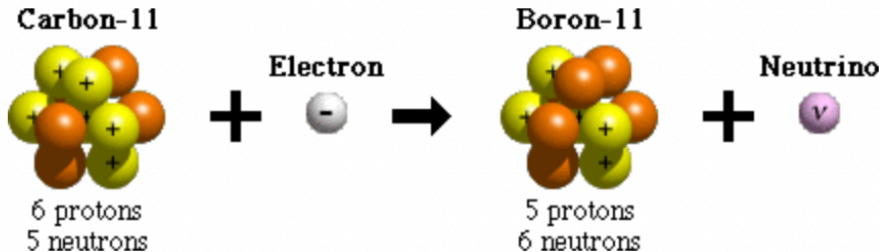
- Ջերմամիջուկային ռեակցիաների շնորհիվ թեթև միջուկներից սինթեզվում են ծանր միջուկներ:
- Անջատված ջերմային էներգիայի ճնշումը հակակշռում է աստղի գրավիտացիոն ձգողությանը:

Գերխիտ նյութը նեյտրոնային աստղերում (ՆԱ)

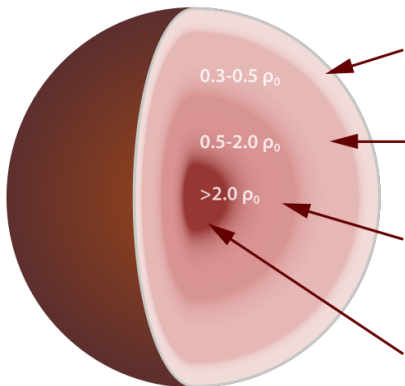
- ՆԱ տիեզերքի ամենախիտ օբյեկտներն են:
- ՆԱ ընդերքում նյութի միջին խտությունը $\approx 10^{15}$ գ/սմ³ է:
- ՆԱ նյութի մեկ բաժակը կշռում է Սևանա լճի չափ:

Նյութի նեյտրոնիզացիան

- Գերխիտ նյութում պրոտոնները զավթում են էլեկտրոններին և վերածվում նեյտրոնների:
- Այդ պատճառով էլ գերխիտ նյութի բաղադրության 90%-ը նեյտրոններ են $\Rightarrow$ նեյտրոնային աստղեր
- Նեյտրինոները լքում են աստղը՝ իրենց հետ տանելով ջերմային էներգիայի մեծ մասը:

Նեյտրոնային աստղի կառուցվածքը

Արտաքին պատյան, 0.3-0.5 կմ
Իոններ, էլեկտրոններ

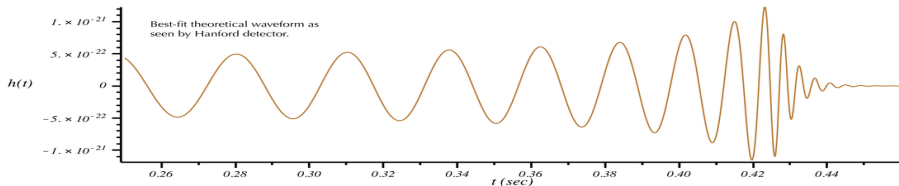
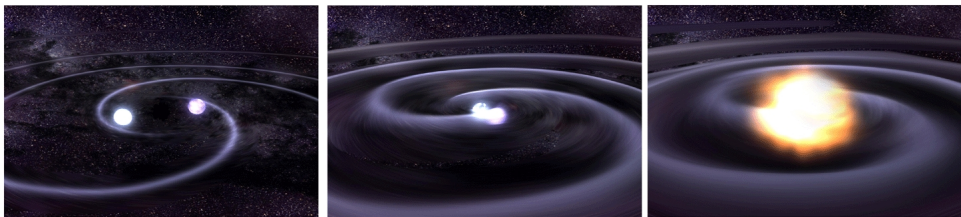
Ներքին պատյան, 1-2 կմ
էլեկտրոններ, նեյտրոններ, միջուկներ

Արտաքին միջուկ, մոտ 9 կմ
Նեյտրոն-պրոտոնային Ֆերմի-հեղուկ
Փոքր %-ը՝ էլեկտրոնային Ֆերմի-գազ

Ներքին միջուկ, 0-3 կմ
Քվարկ-գլյուոնային պլազմա?

- ՆԱ ունեն մոտ 1-2 արեգակնային զանգված:
- ՆԱ չափերը մոտ են Երևանի չափերին. $R \sim 10$ կմ:

Կրկնակի նեյտրոնային աստղեր

- ՆԱ-երը կարող են կազմել կրկնակի համակարգեր և պտտվել ընդհանուր ծանրության կենտրոնի շուրջը՝ ճառագայթելով գրավիտացիոն ալիքներ:
- Ալիքային ազդանշանը կարևոր տեղեկություններ է պարունակում գերխիտ նյութի հատկությունների վերաբերյալ:
- Աստղերի միաձուլումից հետո ալիքային ազդանշանը սկսում է մարել նյութի մածուցիկության պատճառով:

Տեղափոխման երևույթները նեյտրոնային աստղերում

- Նեյտրոնային աստղերը բնական լաբորատորիաներ են, որոնց ընդերքում ուժեղ փոխազդող նյութը դրսևորվում է ամենից խիտ և էկզոտիկ ձևերով:
- ՆԱ-երում ընթացող բազմաթիվ ֆիզիկական պրոցեսներ նկարագրվում են հիդրոդինամիկայի շրջանակներում, որտեղ տեղափոխման գործակիցները խաղում են առանցքային դեր:
- Հատկապես կարևոր են տեղափոխման հետևյալ գործակիցները.
  - էլեկտրահաղորդականություն (մագնիսական դաշտեր)
  - Ջերմահաղորդականություն (աստղի սառեցում)
  - Մածուցիկություն (խտության բաբախումների մարում)
- Լավ ուսումնասիրված են սառը ՆԱ-երի տեղափոխման գործակիցները:
- Կրկնակի ՆԱ-երի միաձուլումն արդյունքում առաջանում է տաք նյութ, որի տեղափոխման գործակիցները մեր ուսումնասիրության առարկան են:

Ստորև կներկայացվեն հետևյալ աշխատանքների արդյունքները.

- **Պոզիտրոնների ներդրումը** ՆԱ պատյանի էլեկտրահաղորդականության մեջ
- **Ջերմաէլեկտրական երևույթները** տաք միաձուլվող ՆԱ-երում
- **Մածուցիկությունը** ՆԱ-երի քվարկային կորիզներում և դրա ազդեցությունը միաձուլվող ՆԱ խտության տատանումների վրա

Պատյանի պլազմայի փուլային դիագրամը

Նյութի փուլային կառուցվածքը որոշվում է հետևյալ մեծություններով.

- Կուլոնյան ջերմաստիճան

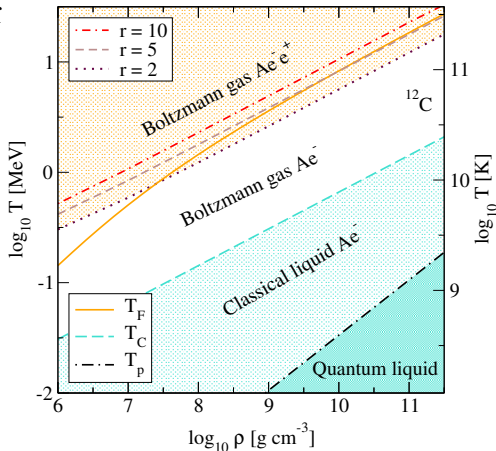
$$T_C = \frac{Z^2 e^2}{a_i}$$

- Պլազմային ջերմաստիճան

$$T_p = \sqrt{\frac{4\pi n_i Z^2 e^2}{M}}$$

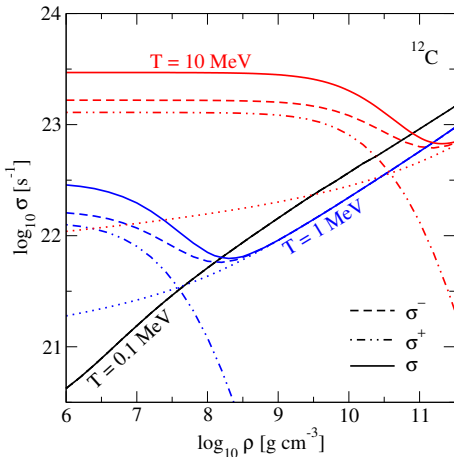
- Ֆերմիի ջերմաստիճան

$$T_F = \sqrt{p_F^2 + m^2} - m$$

Պոզիտրոնների ներդրումը դառնում է կարևոր վերին ստավերագծված տիրույթում:

Էլեկտրահաղորդականություն

- **Սառը նյութում** պոզիտրոնների ներդրումն անհետանում է, և հաղորդականությունն աճում է ավելի վաղ ստացված $\sigma \propto \rho^{0.5}$ օրենքի համաձայն:

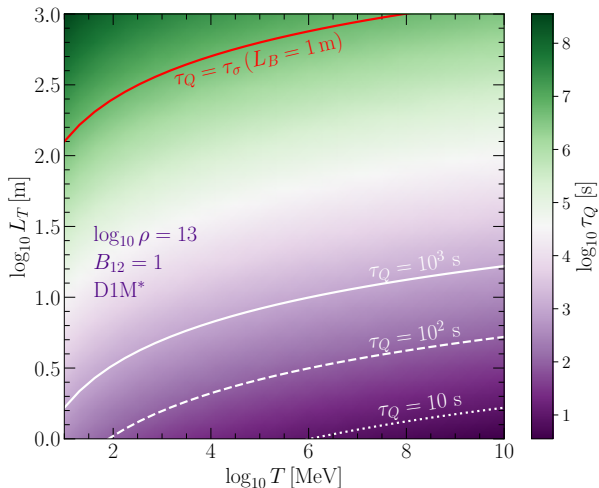
- **Տաք նյութում** պոզիտրոնները որակապես փոխում են հաղորդականության վարքը, որը ձգտում է **հաստատունի**:

- Արդյունքում հաղորդականությունը **ցուցաբերում է մինիմումի կետ** նշված երկու ռեժիմների միջև անցման $T^* \approx T_F/3$ կետում:

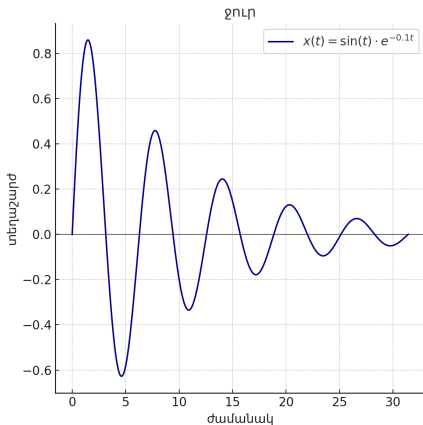
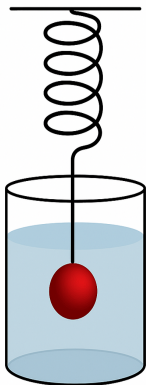
Հիշենք, որ Արեգակի կենտրոնում ջերմաստիճանը $1.5 \cdot 10^7$ Կ է (1 ՄԷՎ $\approx 10^{10}$ Կ):

Ջերմաէլեկտրական երևույթներ

Մանուշակագույն տիրույթներում ջերմաէլեկտրական երևույթները կարևոր են միաձուլվող կրկնակի աստղերի մագնիսական դաշտերի էվոլյուցիայի համար:

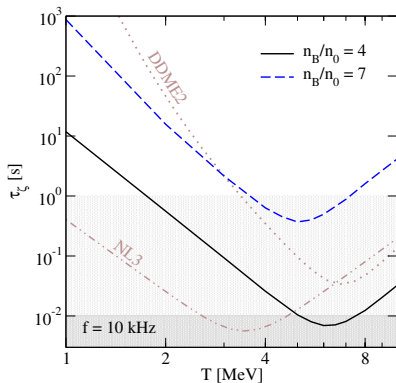
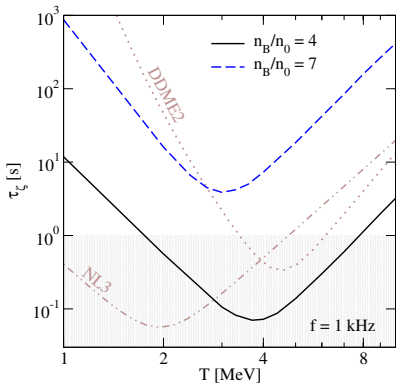

Մարդ տատանումներ

Չափելով տատանումների մարման գործակիցը՝ կարող ենք հաշվել միջավայրի մածուցիկությունը, որը պատկերացում է տալիս նյութի բաղադրության մասին:

Միաձուլվող ՆԱ-երում խտության տատանումների մարումը

- Տատանումների արագ մարում չափավոր խտություններում բարձր հաճախականությունների տիրույթում $f \sim 10$ kHz
- Տարբեր կրիտիկական ջերմաստիճաններ բարիոնային և քվարկային կորիզների դեպքում $\Rightarrow$
դիտողական տվյալներից կարելի է դատել ՆԱ-ի բաղադրության մասին

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ